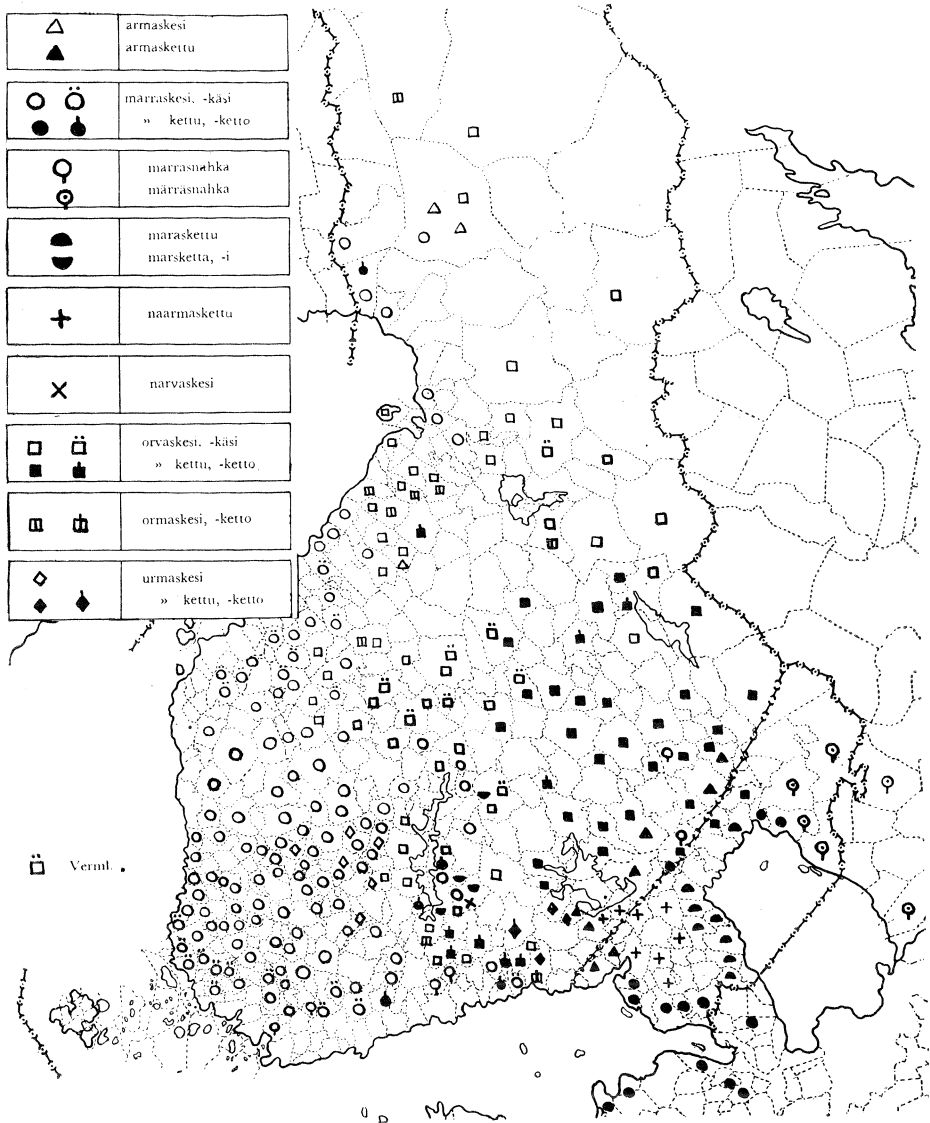

Marraskesi ja orvaskesi

Lääketieteelliseen oppisanastoomme on omaksuttu kansankielestä nimitykset *marraskesi* ja *orvaskesi*. Ison Tietosanakirjan artikkelissa »iho» mainitaan, että ihossa voidaan erottaa kaksi osaa: »1. ektodermistä muodostunut monikerroksinen orvaskesi (epidermis) ja 2. mesodermistä muodostunut sidekudososa». »Orvaskeden paksuus on 0.05—0.2 mm, paikoin vain 0.03 mm, paikoin taas jopa 4 mm . . . Siinä on kaksi kerrosta, pinnallisempi sarveiskerros l. marraskesi (stratum corneum) ja syvempi nila- l. itukerros (stratum germinativum).» Lönnrot tekee sanakirjassaan samantapaisen eron marras- ja orvaskeden välillä; hänellä on niistä näin kuuluva määritelmä: »Nahassa on päällimpänä marraskesi, sen alla orvaskesi ja alimpana verinahka» (s.v. orvaskesi). Kansankielessä e.m. sanat eivät eroa toisistaan merkityksensä puolesta, mikäli olen voinut todeta; kysymyksessä on kaksi eri murteista peräisin olevaa sanaa, joita on ruvettu vasta lääkärien piirissä käyttämään toisistaan hieman poikkeavasti.

Jusleniuksen sanakirjasta mainitut nimitykset puuttuvat, mutta Gananderilla on *marraskesi* 'finaste ytan af huden'. Renvall tuntee molemmat sanat; *marraskesi* on hänen mukaansa 'äusseres, dünnes Häutchen', *orvas* (gen. *orvaan*) on määritelty 'dünne Oberhaut', sen rinnalla mainitaan *orvas-*

Karttaan on koottu tiedot Sanakirjasäätiön arkistosta, ja se osoittaa nimitysten levinneisyyttä 1930-luvulla.

ketto l. *-kasi*. Tiedossani ei ole, mistä lähteestä R. on tämän saanut; hänen kotimurteensa sanavaroihin se ei kuulu.

Suomen *marras* on kuten tiedetään kanta-arjalainen laina, sen lähtömuoto on todennäköisesti **martas*, jonka jatkaja on esim. sanskritin *martas* 'kuole-

vainen, ihminen³. Nykysuomen *marras*: *martā*- palautuu myöhäiskantasuomal. asuun **marðas*. Tämä sana näyttää esiintyneen epidermistä tarkoittavan yhdyssanan alkuosana jo kantasuomalaisena aikana; sitä todistavat karj. *marrasnahka* (Kiest.), lyydin (Kujola) *mardāznahk*, vatjan *marreškettu* ja liivin (Kettunen) *mārdig-nō²gō* 'oberhaut'; virolaiseen vastineeseen tulemme tuonnempana. Suomen murteissa *marrasnahka* on harvinainen nimitys, SS:n arkistossa siitä on tietoja vain seur. pitäjistä: Pern SuomJ Ask Myr Pari Rää. Paljon yleisempi on *marraskesi*, joka tavataan alueilla VarP-E (rinn. *marras-käsi*), UusL (rinn. *m.-käsi*), SatE (ainoa nimitys), HämP-E (rinn. *urmaskesi*), HämI (rinn. *orvasesi*), PohE (rinn. *m.-käsi*), Järviseudun savolaisvoittoisessa murteessa on myös *marraskesi* joskaan ei ainoana nimityksenä, pohjoisempaa sana on pantu muistiin seur. pitäjistä: Vet (*m.-käsi*), Kaus (*m.-käsi*), Käl (*m.-käsi*), Loht Him Sie KalJ. Tässä näyttää alue katkeavan, mutta Oulun seuduilta pohjoiseen sana tavataan jälleen: Oulu Muh HauP Kemi Rov ATor Karunki YTor Tär. Uudellamaalla ovat itäisimmät esiintymät Elimäellä ja Kymissä (myös *marraskäsi*). Mainittakoon jokunen esim. sanan käytöstä: *Katos ku neol kraapas marraskere rik! Hali | sanõtän että marraskesi menì läjjän ko jokù sillai nahkäkiv vähä ristä. Vam | marraskelä on ku mennē nahka juri vähän läihän. Tär | marraskäsi menì müttü. PyhM. Viipurista etelään (Joh Koiv Kuoj UusV Kive), Laatokan pohjoispuolella (Pari Harlu Imp) ja Inkerissä (Toksova Tyrö Tuut Venj InkV) on *marraskettu*, esim. *kaik m. män kurttu*. Tuut | *m. roamahuis*. Venj | *jos rāmahū mihi, sint lähtō pois m. Tyrö*. Inkeröismurteessa ja vatjassa on sama nimitys: *läksi m. käest*. Soik | *pimmiäz iskezin lobakā [= otsan] ühsē [!], keig marreškettu tuli välä*. (vaJ, Tsvetkov).*

Itäisen Kannaksen murteissa, niissä joita puhuttiin Pähkinäsaaren rahan rajan itäpuolella Laatokan rannikolla, oli käytännössä yksinäis-r:n sisältävä *maraskettu*, uloin esiintymä on merkitty Sortavalan pitäjistä. Tätä ovat äänteellisesti lähellä viron (Wied.) *maras*, -*k*, -*ki* 'Oberhaut, Epidermis, Ledernarbe', esim. *marask läks pealt ära 'die Haut ging ab'*, *loi omad sormed maraskile, käsi on maraskil 'die Hand ist abgeschunden'*, *maras-kest 'abgeschundene Haut' (kest 'dünne Haut', angerija kest 'Aalhaut')*.

Toinen laaja-alainen nimitys on *orvasesi*, -*kettu*. Jälkimmäisen aluetta ovat SavE-P ja KarP, edellisen Kai, KesS (myös *orvaskäs*), useita tietoja on myös Keski- ja Pohjois-Pohjanmaalta (Perh Sie Niv YVie KalJ MerJ Viha Rants Paav SiiJ Hai YKii Uta Pud Rov Pel), metsäsuomalaisilta on pantu muistiin *orvaskäs*. Mainittakoon näidenkin sanojen käytöstä pari esimerkkiä: »Ihon sanotaan menneen orvaskeelle kun nahka naarmiintuu». Multia | »Kun iho hankautuu tai loukkautuu niin, että veri kihooa siitä, sanotaan: *tuommonen orvasesi tuli tuohon*.» RisJ | *orvaskäs ol lähtennä pões*. Kong | *ne skavoa (= hankaa) pois kaikki sem mitä ne sanō orvaskäeks, nahkurit*

nahkoja »räkätessään». Ver. *Orvas*-alkuisten yhdyssanojen alue on siis voittopuolisesti itäinen; Kalajoen ja Oulunjoen välisellä alueella *orvaskesi* ulottuu kuitenkin Pohjanlahden rannikolle saakka; Etelä-Savosta *orvas* on tunkeutunut Mäntyharjun — Heinolan — Sysmän kautta myös Kaakkois-Hämeeseen ja itäiselle Uudellemaalle (Pad Hol Orim Art Nas Heino Iit Eli Sip), esim. *lan̄kes orvasketoillej jalkasa*. Iit. Itäisten piirteiden esiintyminen niissä murteissa, joita puhutaan Keski- ja Pohjois-Pohjanmaalla, Kaakkois-Hämeessä ja Itä-Uudellamaalla on ennestään tuttu seikka. Paitsi epidermiksen nimityksessä esiintyy *orvas* myös yhdyssanassa *orvastuoh(i)* 'pintatuohi' Kong ja johdannaisessa *orvaste: orvastē* 'or rõāvassunna kättē. iho o 'orvastella. Maan. Lähisukukielistä en ole löytänyt *orvas*-sanalle äänteellistä vastinetta; lapista on Toivo Itkonen verrannut siihen teonsanaa *vugrbavvad* (<**oarbaiduvvat*) 'rokahtua, sieroa, halkeilla (huulet, kädet keväällä)'.¹ Jos *orvas*-sanana *v* ei ole alkuperäinen, vaan *p*:n heikkoasteinen vastine, on mahdollista, että *orvas* ja *orpo* kuuluvat etymologisesti samaan yhteyteen. Tähän suuntaan viittaa mm. se seikka, että *orvastuohen* rinnalla tavataan *orpotuohi*: (Lisäv.) »nytt näfver, som vuxit i stället för det först borttagna (leskentuohi, orvastuohi)».

Muut epidermiksen murteelliset nimitykset ovat huomattavasti ahdasalaisempia. Alueella Lappe — Joutse — Jää — Kir — VuoR — Muol — HeiJ — Viip on epidermis nimeltään *närmaskettu*: *Oksa ko raapas tuost kääst et iha män naarmasketullee*. Lappe. Yhdyssanan alkuosalla näyttää olevan vastine virossa: (Wied. s. v. *nahk*) *narmas-nahk* 'abgeschundene Oberhaut'. On vaikea ehdottoman varmasti sanoa, onko l. tavun vokaali suomessa lyhentynyt vai virossa pitentynyt; jos pituus ei ole sanassa primääristä, sen on mahdollisesti aiheuttanut nojautuminen yleiseen *närmu*-sanaan; iho menee »naarmasketulle» juuri sellaisessa tapauksessa, kun siihen tulee verestävä naarmu. Äänteellisesti ja merkityksen puolesta tulee edellisiä lähelle syrjäänin *nar* 1. 'schwach, dünn, fein', 2. 'Sämiscbleder, weiches Leder'.

Äänteellisesti verraten lähellä edellistä on myös *armaskettu*. Sanan alue käsittää kapeahkon Tohmajärveltä Säkkijärvelle ulottuvan kaistaleen; tietoja on seur. pitäjistä: Tohm Kite Sääm Ruok Lemi Lappe Vahv Säkk. V.m. pitäjästä on esim.: *keträksistä löi armasketullen kaik*. Alue siis rajoittuu lännessä ja etelässä naarmasketun alueeseen. Jos *närmas*-sanana pitkä *ä* ei ole primäärinen, voidaan *armas* selittää äänteellisesti siten, että *n* on kadonnut dissimilaation johdosta. Huomattakoon että samoissa murteissa on myös numeron tilalla *umero* (esim. Lemi Lappe Vahv). Vaikeammin selitettävissä on Pohjois-Suomen (Niv Rov) *armaskesi*, täällä kun ei *narmas* (*närmas*)-muotoa

¹ SUST 58 s. 50

tavata. Olisiko *armas* kenties Pohjanmaan murteiden vanhoja karjalaisuuksia kuten joku *mie* ja *sie*?

Pitäisin muuten luultavana, että *armaskesi* on aikaisemmin ollut nykyistä yleisempi Keski- ja Pohjois-Pohjanmaalla. Useilla paikkakunnilla tavataan nim. *ormaskesi* (Perh Oula PyhJ Viha Rants Kaj Kitt KaiJ), ja tämä selittyisi melko luontevasti kontaminaatiomuodoksi: *orvas-* + *armas-* = *ormas-*; esim. *ormaskesi ihmisellä, ku se räpasē nahkā että punänen näkkū, ormastā nahan.* KaiJ. Etelä-Suomesta on *ormaskesi* pantu muistiin Hollolasta, *ormaskettu* Vehkalahdelta, joista varsinkin jälkimmäinen on helppo selittää kontaminaation tietä syntyneeksi (Sippola: *orvaskesi*, Säkkijärvi: *armaskettu*). Ehkä voitaisiin pitää mahdollisena myös kehitystä *armas* > *ormas*, mutta tällaisesta ei ole juuri esimerkkejä.

Hämeen läänin länsi- ja pohjoisosasta on SS:n kokoelmissa useita tietoja *urmaskesi* -sanasta, jota varsinkin vanhojen mainitaan käyttävän (Hat Luo Län Oriv KanA HKyr), esim. *Sääreni sattu että on urmaskelet läjässä.* KanA. Tästä erillinen *urmas*-alue on entisen Viipurin läänin länsiosassa, täällä epidermis on nimeltään *urmaskettu* (Vehk Vla SavT Lemi). Nominilla *urmas* on merkitys 'pelkkä, paljas', esim. *aivanhan nuo oli urmasta kiskijä.* Hai. Tätä nominia ei kuitenkaan tietääkseni tavata nykyisellä *urmaskesi*, *-kettu* -alueella.

Vieläkin ahdasalaisempi kuin edelliset nimitykset on *narvaskesi*. Tästä sanasta on SS:n kokoelmissa vain kaksi muistiinpanoa, molemmat Heinolan pitäjältä. Eteläsavolaisessa Juvan murteessa *narvas* ja *narvi* tarkoittavat ohutta kuorta, varsinkin ohutta kermakerrosta, esim. *on narvasta maijo piälä.* Ruotsissa on sana *narv*, jonka merkitys on Cannelinin mukaan 'nahkan pintapuoli, martio, orvaskesi'. Sana on lainautunut suomeenkin; varsinkin nahkurit puhuvat nahan narvipuolesta, jolla he tarkoittavat nahan pintakerrosta. Heinolan murteen *narvas* saattaisi olla kontaminoitunut sanoista *narvi* ja *orvas*. Mahdollisesti myös Juvan murteen *narvi* ~ *narvas* on ruotsalaisperäinen.

Heinolan pit:ssä, Asikkalassa, Sysmässä ja Kangasniemen läntisissä kylissä käytetään marraskedestä myös nimitystä *marsketto* tai *marsketti*, esim. *Marsketto läks kälest.* Asi | *Siitä läks marsketti poes.* KanN. Tämän synty lienee siten selitettävissä, että näidenkin pitäjien murteessa on aikaisemmin ollut *marrasketto* tai *-kettu*, kuten naapuristossa on vieläkin. Tämän yhdyssanan alkuosa on kuitenkin ajanoloon jäänyt vaille itsenäistä käyttöä, ja samalla on *marraskettu* jäänyt vaille tarpeellista tukea. Sen puutteessa on äänneellinen asukin ruvennut horjumaan.

Itäkarj. murrealueelta on jo edellä tullut mainituksi *marrašnahka* (Kiest). Eteläisemmissä murteissa tavataan etuvokaalinen *märräznahka* tai *-nahku*

(Suoj Sui Imp Salm Aunuksenlinna Säämäj), esim. (Pohjanvalo) *Ku lan-
gein polvilleh ka huruas polves lähti märräznahku.*

Mainittakoon lopuksi, että Lönnrotin sanakirjassa on paitsi *marras-* ja *orvas-*alkuisia yhdyssanoja myös *armaskesi* ja *-kettu*, *narvaskettu* ja *urmaskettu*, Lisävihossa vielä *ormaskesi* 'hudskaf, den epidermis beröfvade, blodsippande huden efter en stöt l. skafning'.

Yhdyssanojen jälkiosana saattaa olla, kuten em. nimityksistäkin ilmenee, *kesi*, *käsi*, *ketto*, *kettu* ja *nahka*. Näistä on *kettu* itäsuomalainen, sen länsiraja noudattaa suunnilleen linjaa Vehkalahti—Rautalampi—Iisalmi, pohjois-
raja linjaa Iisalmi—Nurmes; *kettu* -alueeseen liittyy lounaisreunalla *ketto-*loppuisten yhdyssanojen alue (Sippola—Valkeala—Sysmä—Nurmijärvi), lisäksi on hajatietoja muutamilta paikkakunnilta (VirS Nil Nmes HaaV ATor); *kesi* on levinneisyytensä puolesta selvästi läntinen ja pohjoinen, uloimmat pitäjät idässä, joissa sana vielä esiintyy po. yhdyssanojen jälki-
osana, ovat Kymi — Sippola — Mäntyharju — Kangasniemi — Rautalampi — Karttula — Pielavesi, Kainuu on kokonaisuudessaan *kesi* -aluetta ja sieltä sana on tunkeutunut Pohjois-Karjalaankin (Nurmes Juuka); *käsi-*loppuisia yhdyssanoja on etenkin Turun ja Rauman välisellä rannikolla, Etelä-Pohjanmaan pohjoisosassa, vieläpä Keski-Suomessakin melko runsaasti (Kars Kivi SaaJ Kong ViiS PieV Kart KanN), Keski-Skandinavian metsä-
suomalaisilla on niin ikään *orvaskäs*. Tässä ei ilmeisesti ole kysymys äänteen-
muutoksesta *e > ä*, vaan siitä, että itsenäisenä sanana harvinaiseksi käynyt *kesi* on vaihtunut tuttuun ja äännteellisesti läheiseen *käsi* -sanaan.

VEIKKO RUOPPILA

Marraskesi et orvaskesi

Parmi les termes techniques que le lexique médical finnois a emprunté aux parlers populaires, figurent *orvaskesi* (epidermis) et *marraskesi* (stratum corneum). C'est là une distinction savante, le peuple se servant des deux termes pour désigner la couche supérieure de la peau, celle qui protège le derme (corium). L'aire de ces termes aussi bien que celle des autres expressions dialectales désignant l'épiderme ressort de la carte ci-incluse. En examinant de près ces dénominations on peut constater que ce sont des mots composés. *Kesi*, *ketto* et *kettu*, qui constituent le plus souvent la deuxième partie du composé, supposent un radical **kete*, dont ils proviennent par métaphonie (>**keti*>

kesi) ou par derivation. Ce radical, aussi bien que ses dérivés, désigne une peau mince, comme l'a p.ex. l'anguille. Les groupes de phonèmes formant la première partie de la composition diffèrent davantage entre eux et appartiennent, au point de vue étymologique, en partie à des connexions différentes. *Marras* (variantes *märräs*, *maras*) a été emprunté à l'arien commun; la forme originale en est, selon toute apparence, **martas*, continué p.ex. par sanscr. *martas* 'mortel, homme'. Dans les parlers finnois *marras* veut dire entre autres 'mort' et 'défunt'; c'est ainsi que *marraskesi* = 'peau morte'. Les parlers finnois actuels ne connaissent pas *orvas* comme mot indépendant; cependant, si

le *v* n'en est pas original, mais un faible équivalent de *p*, le lapon *oarbes* 'orphelin' (<*orβas) lui correspond bien au point de vue phonétique. Le lapon *oarbes* et le finnois *orpo* ont un équivalent étymologique dans plusieurs langues finno-ougriennes; ce sont là aussi de vieux emprunts indo-européens provenant de *orbhos de l'arien primitif (continué p.ex. par sanscr. *arbhas* 'petit, faible, mineur', lat. *orbis*

'orphelin'). Des variantes du finn. *orvas* sont *ormas* et *urmas*. A un troisième groupe appartiennent est. *narmas-nahk* ainsi que *närmaskettu* et *armaskettu* des parlers finnois. Si l'on choisit comme point de départ la forme *narmas*, la voyelle longue de *närmas* s'explique par l'analogie de *närmu* 'égratignure'. La chute de l'*n* initial de *armas* est probablement due à la dissimilation.

VEIKKO RUOPPILA